

EVLIYA ÇELEBİ'YE DÂİR NOTLAR

M. Cavid Baysun

XVII. asrın büyük Türk seyyahi Evliya Çelebi'nin hâl tercümesini yazarken¹, bu mühim adamın şahsiyeti ve eseri üzerinde yapılacak daha pek çok iş olduğuna işaret etmiş, her şeyden önce, *Seyahatnâme*'nin tenkidli bir tab'ına ihtiyaç bulunduğunu belirtmiştim. Seyyahın muhtelif tarihlerde basılmış on cildten mürekkep eserini esas tutmak suretiyle vücade getirilecek makale veya monografilerin devamlı bir kıymet taşıyamıyacağı ve bu kabil yazılarda değerli tarafın, olsa olsa Evliya Çelebi'ye dâir ibtidai bir fikir vermekten ibaret kalacağı şübhesizdir. Binaenaleyh, muhtelif ilim sahalarına mensub araştırmacılara konu teşkil edecek türlü mes'elelerle dolu bulunan *Seyahatnâme*'nin tam mânasıyla tedkikine girişilebilmesi için, o binlerce sahifelik te'lifin usulüne uygun bir surette yeniden basılması lâzım geldiğini bir kere daha tekrarlamaktan kendimi alamıyorum.

Kitabında, hayatı, şahsiyeti, itiyadları ve ecdadı hakkında bâzan açık, bâzan da bize bu hususta bir takım istihraçlarda bulunmak imkânını verecek şekilde, tefsire müsâid malûmat veren Evliya Çelebi, zamânın okur yazarları tarafından ciddiye alınmamış olduğundan bu nev'i şahsına münhasır adama müteallik bir çok meseleler, meselâ onun öldüğü yer ve tarih, zihnimizde muamma gibi düğümlenip kalmıştır. Maamafih, *Seyahatnâme*'nin şimdiye kadar yapıldığından daha sıkı ve dikkatli bir incelemeğe tabi' tutulması sayesinde, Evliya Çelebi'mizin hayatını ilgilendiren bir çok meçhüllerin hallolunacağına, hiç değilse, bu sahada bizi aydınlatmağa yarayacak bâzi yeni ve mühim vesikaların ortaya çıkacağına muhakkak nazarile bakmalıyız. Bu küçük notların mevzu'unu teşkil eden iki mes'ele, temas ettiğim cihetleri biraz daha belirtmek ve meşhur seyyahın hayatı ve seyahatleri hakkında kaleme aldığım makaledeki bir noktayı tashih eylemek bakımından, zannediyorum ki, faydalı olabilir.

¹ M. Cavid Baysun, *Evliya Çelebi*, İslâm Ansiklopedisi.

I

Evliya Çelebi'nin son seneleri

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin onuncu cildinin son kısımları, bilindiği gibi, 1091 - 1094 yılları arasında, daha ziyade Mısır'da ve Arabistan'da geçen bâzı hadiseleri anlatarak nihayet bulur. Bu hadiseler ekseriya kronoloji sırası ta'hib etmiyerek belki de hafızadan yazıldığına gösterecek bir karışıklıkta, gelişi güzel bir tertibdedir ve *Seyahatnâme* yarı kalımsız bir hikâye gibi birdenbire kesiliverir. Mezkûr seneler içinde seyyahımızın, üzerinde durduğu başlıca vak'alar Boşnak Osman Paşa'nın Mısır valiliğine getirilmesi ve onun, selefi Abdurrahman Paşa (Budin'in son müdafii) ile vedâlaşarak İstanbul'a müteveccihen hareket etmesi, Hicaz'da pek büyük hasarlara sebebiyet veren su baskını ve bu yüzden zarar gören binaların tāmiri, Şerif Berekât'ın ölümü, nihayet Vali Osman Paşa'nın Mısır'a âid bâzı icraatı kabilinden şeylerdir ki bütün bunlar bize Evliya Çelebi'nin yaşadığı son seneyi tesbite medar olacak karineler arasında yer alır.

Evliya Çelebi'nin tertib sırasına göre kaydetdiğimiz bu hadiselerden birincisi, yâni Boşnak Osman Paşa'nın Mısır'a vürudu 29 Şaban 1091 de², Abdurrahman Paşa'nın ayrılması aynı senenin Şevvalinde, Hicaz'daki su baskını ise keza mezkûr sene Zilhiccesi'nin on ikisindedir (bu hadise hakkında Evliya Çelebi gerçi vazih bir tarih göstermiyor amma gerek ifadenin gelişi ve gerek başka kaynakların, meselâ müverrih Râşid'in verdiği bilgi şübheye mahal bırakmıyor). Mekke'de harab olan binaların ta'miri için İstanbul'dan Mirahur-ı kebir Gürcü Hüseyin Ağa ile Kürd Ahmed Ağa da Hicaz'a, o sene sonlarında gönderilmiştir³. Diğer taraftan Şerif Berekât'ın vefatı ve yerine oğlu Saîd'in geçmesi 12 Rebi'ülevvel 1093 tarihine raslamaktadır⁴.

² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1938, c. X, s. 1047; ayrıca bk. Râşid, *Tarih*, İstanbul 1282, c. I, s. 361.

³ Evliya Çelebi, *aynî eser*, X, 1048. Selin vuku bulduğu tarih hakkında bk. Râşid, *aynî eser*, I, 365 ve devamı; bu müellif selden mütevellid tahrifatın ta'mirinden bahsederken şöyle demektedir: «Mekke'de... geçen sene vürud eden seyl-i azimden yığılan kum ve toprağın tathiri ve mürûr-ı eyyam ile harab olan su yollarının ta'miri mühim ve lâzım olmağla Mirahur-ı evvel Süleyman Ağa Cemaziyel'ahirenin on beşinci günü deryadan sefîne ile Mısır'a ve andan Mekke-i Mükerrre'ne tarafına âzim oldu» (*Tarih*, I, 369); Keza bk., Eyüb Sabri Paşa, *Mir'at-ı Mekke*, İstanbul 1301, e. I. s. 626 ve devamı.

⁴ Şerif Berekât h. Mehmed b. İbrahim b. Berekât b. Ebi Numey b. Berekât'ın

Seyahatnâme'de çoğu zaman tarih gösterilmeden kaydedilmiş bu kabil vekayi⁵ anlatılırken 1091'den sonraki iki sene üzerinde fazla durularak hemen 1094'den bahsedilmesi ve mü'ellifin pek ziyade medhinde bulunduğu Boşnak Osman Paşa'nın azline⁶, bâhusus o senenin en mühim hadisesi olan Viyana muhasarasına ve hiç değilse Avusturya seferi hazırlıklarına dâir bir işaret meveud bulunmaması, Evliya Çelebi'nin 1094 vekayi'ine vakıf olmadan öldüğü hakkında bizi acele ve ihtiyatsız bir hükme sevk etmişti.

Makalenin intişarından bir müddet sonra, Viyana Üniversitesinde, seyyahımızın bu şehre seyahati üzerine bir etüd hazırlamakta olduğundan bahs eden Dr. Richârd F. Kreutel, baha yazdığı 23 Kasım 1947 tarihli mektubunda, Evliya Çelebi'nin ikinci Viyana muhasarasını idrâk etmiş olacağını, binaenaleyh *Seyahatnâme*'nin sonundaki 1094 tarihinin hakikate uygun düştüğünü bildirmek ve bu husustaki delilini ibraz eylemek lütfunda bulundu. Mes'elenin tenvirine hizmet ettiği için kendisine teşekkür ederim.

Fılvaki, *Seyahatnâme*'nin Dr. Kreutel tarafından işaret edilen kaydı ile diğer bir fıkrası onuneü cildin son kısımları birlikte mutâlâa edilecek olursa büyük seyyahın son yılları hakkında daha doğru bir tahmin yürütmek imkânı elde ediliyor. Evvelâ sayın müdekkikin kayd

vefatı: Ahmed b. Zeynî Dahlan, *Hulasatu'l-kelâm fi beyani umerâ'l Beledi'l-harâm, Mısır 1305*, s. 99 da 1094 olarak gösterdiği hâlde, Muhammed el-Muhibbî, bu tarihi 12 Rebi'ülevvel 1093 Perşembe gecesi diye kayd etmiştir (*Hulasatu'l-eser, Mısır 1284*, c. I, s. 447; bunun için ayrıca bk. E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'İslam*, Hanovre 1927, s. 1927).

⁵ «... Ve Âsitâne tarafından İbrahim-Paşalı Mahmud Bey Has-oda'dan çıkub Mir-i âlem-i Mısır'lığa geldikde Osman Paşa kendüye Mansure hükümetin ve Yenikapulu İbrahim Kâşif'e ve Mirza Kâşif'e ve Saidli Mustafa Kâşif'e ve kızlar-ağasr çırağı Mustafa Çelebi'ye hil'at-i fâhire giydirüb dört cedid bey çırağı efruhte edüb her bar Rumeli meydanı'nda hırsız ve haramilere aman vermeyüb beşer onar bir yerden katl edüb islah-ı Mısır'a mukayyed idi. Ve Beni Harb Suveyd urbanına bir kılı; urub cümle dokuz bin melâ'in tıgden geçüb Şarkıye ve Mansure iklimi emn-ülaman oldu. Ve sene 94 Buhayre hâkinde âsî Beni Vefa-i Mağribi üzre tecride asker gidub anlar dahi aman ile mu'ti olub reâya aldılar... Halilürrahmân'a âb-ı hayat su getirüb çeşmeler imar etdi... Hayran sergerdân kalan Dilâver Bey'e elli iki pâre ulûfe Ciddeyaletin ihsan edüb cemî'i-i mühinimât levazımatı ile bender-i Cidde'ye gönderüb ve cümle Circe ve Cidde'ye ve her sene Kâ'be'ye mükerrreme'ye nice yüz müstehik âdemlere in'amlar edüb berren ve bahren Kâ'be'ye gönderirdi» Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1938, c. X, s. 1048 v.d.

⁶ Viyana seferi sırasında (1094) Boşnak Osman Paşa'nın Mısır'dan ma'zûl bulunduğu ve kendisine önce Diyarbekir, müteakiben Şam beylerbeylikleri tevcih edildiğine dâir bk. Silâhdar Fıncıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul 1928, c. II, s. 89; Râşid, *Tarih* I, 421; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 420.

ettiği fıkrayı alalım. Evliya Çelebi 1075 (1665) de elçi Kara Mehmed Paşa ile beraber Viyana'ya giderken bu şehir yakınında vaktile Kanunî Sultan Süleyman'ın otağ kurduğu yerde Çasar'ın yaptırdığı kal'ayı medh ü senâ ederken şöyle der:

«Süleyman Han bu mahalle gelüb iki kerre yüz bin asker ile üç ay Beç kal'asın döğüb ve kışa kalub ve Beç kal'asın alamayub böyle otağın bıraktı gitti deyu kendi namları itibar bulmağ için bu kadar hazine ve mâl-i Karûn hare edüb böyle kal'a ve bu güne bâğ-ı Cinan yapmışlardır İnşa-Allahu-teâlâ yine bizim için ma'mur olmuştur Huda yine dest-i İslâm'a müyesser ide dediğimde bir budala şekilli çasni-gir âdem eydür Allah bu bâğı ve kal'a-i Beçi doksan dört' de İslâm eline vermeye Zira bu binaları cümle harab ederler dedikde gözleri tâs-ı pür-hûna döndü. Bir mecâzibundan kimesne idi Amma Allah an-karibi'z-zaman asker-i islâmın kudûmu ile bu şehir hâkine kadem basmağı müyesser ede âmin»⁷.

Bu fıkra bize Evliya Çelebi'nin 1094 yılında Türkler tarafından Viyana şehrinin kuşatıldığına ve muhasaranın da başarısızlıkla neticelendiğine vakıf olduğunu isbat ediyor. Seyyahımızın buradaki gibi bâzen, olmuş hadiseleri bil'âhare kehanet şeklinde ifade etmek zarafetini gösterdiği, *Seyahatnâme* ile ülfeti olanlarca ma'lumdur⁸.

Evliya Çelebi'nin Viyana muhasarasını idrâk ettiğine diğer bir delil de, *Seyahatnâme*'de gördüğümüz başka bir kayıddır. Buna göre, Şem'un-ı Safa vaktiyle bir kehanetde bulunarak Viyana'nın ۱۰۷۵ tarihinde Kanunî Sultan Süleyman tarafından muhasara olunacağını haber vermişti. *Seyahatnâme*'de bu hadise şöyle anlatılır:

Ba'de hicreti'n-nebevîye ۱۰۷۵ tarihinde ki sene 935 ol sene-i menhusda Süleyman Han bu Beç kal'asına gelüb Sinan Paşa ve Rüstem

⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. VII, s. 289.

⁸ Buna misâl olarak, Evliya Çelebi'nin Sudan'da Cebel-i Sindas'da gaibden haber verdiğini söylediği kayadan istikbâl hakkında aldığı eevablara dâir olan şu satırları gösterebiliriz:

«... Ve Mısır'da bir hayli zaman vüzeralar ile sohbet edüb nasibin Kör İbrahim Paşa olar Kamanişe (Kamaniçe) feth olur Mısır helc melc (herc ü merc) olur Defterdar Ahmed Paşa Mısır'a gelir ve gider Köprülü oğlu ölür Kara vezir olur Mısır'da hasta olur halâs olursun Yine Mekke'ye gidersin Yine Mısır'a gelirsin Kulların için gam yime Var safa geldin Habeş'e git Hoş gitlin ...» (*Seyahatnâme*, X, 916). Metinde görülen (Kara)'nın Merzifonlu Kara Mustafa Paşa olduğunu tasrihe hacet yoktur. Bu ifâdede Viyana muhasarasından bahs edilmiş olması da İslâm Ansiklopedisinin'deki makalen izde Evliya Çelebi'nin 1094 senesi vekayiine vakıf olmadığı tahminine sebebiyet veren âmiller arasındadır.

Paşa ve maktûl iken maktûl İbrahim Paşa kollarından lağamlar atılub her taraftan yürüyüşler olub... ba'dehu Alman dağları eteği olmağın bir gece bir mertebe kâr ve tufan ve baran olur kim cümle asker-i islâm helâk mertebesine varırlar... Sultan Süleyman Han sene 936 mâh-ı saferin on altıncı günü ka'la-i Beç altından bâr-gâh-ı süleymaniği birağub...» riç'at etmiştir⁹.

Seyyahımız Viyana muhasarasından bahs ederken Almanların غام ve غم kelimelerinin delâlet ettiği tarihlerden pek ziyade korktuklarına ve Osmanlıların bu tarihlerde Viyana'yı muhasara edeceklerini söyler. Küffar müneccimlerinin «Türk askeri gelür amma Tatar bize imdad edüb Türk'ü bozar ve Türk vezirlerin kırub esir ederiz... ve Türk'den çok kal'a alıruz» dediklerini de ilâve etmektedir.

Görülüyor ki seyyahımız, Viyana'nın Osmanlı ordusu tarafından ikinci kuşatılışı zamanında yaşamış, Kırım askerinin, Lehistan kuvvetlerinin Tuna'yı geçmelerine mâni olmadığına ve bozgunu müteakib Macaristan'ın istilâya uğradığına vakıf olmuştur. Ancak غام lâfzı ebced hesabı ile 1091 tarihine غم ise 1090 senesine delâlet ettiğinden ve Viyana bozgunu ise 1094 de vuku bulduğundan bizim için şimdilik bu mesele'nin halli mümkün olamamıştır.

Velhasıl, bütün bu kayıdlar, Evliya Çelebi'nin 1094'de henüz berhayat olduğunu açıkca meydana koyduğu gibi, Macaristan'daki Türk kalalarının çoğu müteakib senede sukût ettiğine göre büyük seyyahımız 1095 de yaşadığını tahmine imkân veriyor¹⁰.

II

Evliya Çelebi'ye âid bir kitabe

Evliya Çelebi'nin nerede öldüğü ve nereye gömüldüğü hakkında kat'î malûmata sahip olmadığımızı *İslâm Ansiklopedisi*'nde neşrettiğimiz makalede belirtmiş ve Bursah Tahir Bey'in, hiç bir delile dayanmadan ona âid mezarı Tersane arkasında, Meyyit-zade civarında, âile suffasında gösterdiğini bildirmişdik. Mısır'da vefat etmiş olmasını kuvvetli bir ihtimâl halinde göz önünde tuttuğumuz seyyahımızın bundan

⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VII, 248 v.d.

¹⁰ 1 Muharrem 1091'üa 20 Aralık 1683'e tesadüf ettiğine göre 1095 senesi, ilk on günü müstesna, 1684'e tekabül etmektedir.

Birkaç sene önce (1949), Adana'da mezarının keşf olunduğuna dair bir rivayet ortaya çıktı. Bir taraftan, o sırada vazife dolayısıyla Adana havalisinde bulunan meslek arkadaşımız Bekir Kütükoğlu, diğer taraftan sayın Orhan Menemencioglu ricamız üzerine mes'eleyi tahkik ederek bize lâzım gelen malûmatı te'min ettiler. Aynı zamanda, *Yeni Mersin* gazetesinde de bu mes'ele hakkında iki makale intişar ettiğinden rivayetin mahiyeti kolayca anlaşıldı¹¹.

Şayi'anın menşe'i Adana'da Hasan Ağa Câmî'i kapısının, girerken sağ tarafındaki mermer sütun üzerinde bulunan, nesih hat ile ve siyah boya ile yazılı şu kitabedir¹².

*Melek Ahmed Paşalı seyyah-ı âlem
Evliya ruhiyçün Allah rızasına
Fatıha
Sene
1083*

Evliya Çelebi'nin mezar taşına âid olmadığı ilk bakışta ve küçük bir muhakeme neticesinde anlaşılan bu kitabe, eğer bir müzibin azıdığı değilse, seyyah-ı âlemin, meşhur bir itiyadının mahsulü olmak icab eder. Gezip dolaşdığı yerlerde kendisinden iz bırakmak merakında olan Evliya Çelebi, malûmdur ki ziyaret ettiği binaların duvarlarına, Hasan Ağa Câmî'inin mermer sütununa yazdığı kitabenin ifadelerine - pek ehemmiyetsiz farklarla - uygun satırlar yazmıştır ve meselâ *Seyahatnâme*'nin bir yerinde şöyle demektedir¹³:

«Rum v: Arab ve Acem'de ve Belh ve Buhara'da elbette her câmi' ve han ve imaret ve tekye-gâhlarda velhâsıl bu elli bir yıl seyhat ücre on sekiz padişahlık yerlerde elbette v: elbette üstüme iltizâmü (!)

¹¹ Hikmet Arar, *Evliya Çelebi'nin mezarı Adana'da mı?*, Yeni Mersin, 30 Kasım, 1 Aralık 1949.

¹² Kitabenin arab harfleriyle yazılışı aynen şöyledir:

ملك احمد باشلى سيح عالم
اوليا روحى چون الله رضا
فاتحه
سنة
١٠٨٣

Bu satırların altında da bâzı kelimeler bulunduğu, fakat siyahlanan mermer temizlenirken bunların okunamayacak hâle geldiği, mahallinde tedkikat yapan Bekir Kütükoğlu tarafından bildirilmiştir. Yardımlarından dolayı ona ve Orhan Menemencioglu'na teşekkür ederim.

¹³ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII, 771.

mâ lâ yelzem edûb hatt-ı nâ-müstekrehimizle birer fâtîha rica edûb tahrir etmişizdir kim gören âşıklara hafî değildir».

Aynı eserin başka bir yerinde bunu te'yid eder mahiyetteki satırlar da şudur¹⁴:

«Hakir'in her vardığım kurâ ve kasabalarda ve bir cem'iyeyi-i kübra olacak yerde âsâr tahrir etmek de'b-i kadimimiz olmağla...»

Çelebi'nin duvarlara yazı yarmak merakını kendisinden böylece öğrendikten sora, yazdığı ibâreler hakkında da fikir edinmek için *Seyahatnâme*'den bir iki misâl almak kâfi gelecektir. Evliya Çelebi 1081 yılında Elbasan'dan geçerken oradaki Gazi Sinan Paşa Câmi'inden bahs eder ve:

«... Çâr-gûşe divarların taşra rûy-i divarında bir nokta konacak kadar hâlî yer yoktur Cümle ebyât ve eş'âr ve kasâid ve hadis ve müfredler tahrir olunmuş kim arab ve acem seyyahanlarının birer kıt'a hüsn-i hatları var kim yüz mücelled kitâb olur Zira nice bin ş'aranın bu câmi' kadim menzil-gâhıdır Anınçun herkes teberrüken birer güne kalem ile arz-ı ma'rifet edûb nice kerre yüz bin âsâr ter kim eylemişler», dedikten sonra duvara: *«Ketebehu Seyyah-ı âlem Evliya sene 1081»* ibaresini yazdığını söyler¹⁵.

Evliya Çelebi, 1081 senesi içinde bir seyahatden dönerken Edirne civarında Osman Baba tekkesini ziyaret etmiştir. Kendi ifadesine göre:

«Mehbit-i pür - envâr-i Osman Baba'nın taşra kapusunun önünde kemer-i âltler üzre bir küçük kubbeciği dahi vardır Mecma'ü'n-nâs yeridir Ol kubbenin çâr-gûşe divarlarının sahife-i râyine her gelen seyyahan-ı Rum-ı berr ü biharın birer güne yadigâr hatları... ve nice âvize şeyleri var» dır. Bunları seyr eden Evliya Çelebi celî hat ile duvara aşağıdaki ibareyi yazmıştır¹⁶:

«Merhum Melek Ahmed Paşalı seyyah-ı âlem Evliya ruhiyçün Allah rızasıçün El'fatîha sene 1081».

¹⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII, 720 v.d.

¹⁵ Sayın Hikmet Arar da Evliya Çelebi'nin bu âdetine dikkat etmiş ve onun şuraya buraya yazdığı ibarelere misâl olmak üzere İtânköy Adası'nda bir ihtiyar çınar ağacına hâk ettiği şu kitâbeyi almıştır:

سياح عالم اوليا ووحيدون فاتحه سنه ۱۰۸۲

Bu yazı için bk: Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1935, IX, s. 218; kezâ bk. Hikmet Arar, adı geçen makaleler.

¹⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII, 771.

Adana'da Hasan Ağa Câmî'inin giriş kapısının bir mermer sütunu üzerindeki yazı ile Osman Baba Dergâhı duvarındaki bu satırları karşılaştırılınca her ikisinin de aynı elden çıktığı anlaşılıyor¹⁷. Tahminimize göre 1083 senesinde Adana'dan geçtiğini ve Hasan Ağa Câmî'ini ziyaret ettiğini bildiğimiz Evliya Çelebi; itiyâdına uyarak, sütun üzerine bu yazıyı yazmış olmalıdır. Kitabe hakikaten onun eseri ise bu bize Seyyah-ı âlem'in pek kıymetli bir yadigarı demektir. Onun nerede ve hangi tarihte öldüğü ve mezarının da nerede bulunduğu meseleleri ise henüz halledilmiş olmaktan uzaktır.

¹⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 336.